

James Robson ve Temel Hadis Kaynaklarının Rivâyeti Hakkındaki Çalışmaları Üzerine

Arafat AYDIN*

I. Giriş

Hicrî ilk üç asırda hadis rivâyeti ve tenkîdi mevzûu akademik hadis araştırmalarına çeşitli açılardan sıklıkla konu olmuş ve olmaya devam etmektedir. Ancak temel hadis külliyâtının tasnifinden sonrasına tekâbül eden dönem için aynı şeyi söyleyebilmemiz mümkün görünmemektedir. Tasnif dönemi sonrasında hadis rivâyetinin hangi formatta devam ettiği ve nasıl bir vecheye büründüğü meselesi başta olmak üzere özellikle yakın bir döneme kadar yazma nüshalar hâlinde bulunan temel hadis mecmûalarının günümüze hangi şartlarda ve hangi usûllerle intikal ettirildikleri mevzûu akademik hadis araştırmaları adına aydınlatılmamış bir mesele olarak ortada durmaktadır.

Nihâî şeklini almış bir metni, müellifinin kaleminden çıktığı gibi orijinal hâliyle sonraki nesillere ulaştırabilmek, dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda oldukça meşakkatli bir işti. Özellikle ilk dönemlerde Arap yazısını hem yazarken hem de okurken hata yapma ihtimalinin yüksek olması başta olmak üzere, yazı malzemelerinin yetersizliği, yazmaların matbu eserler gibi standart bir metin olmayıp müdahaleye açık bir konumda bulunması, afetler ve istilalar gibi başka birçok nedenden ötürü metinlerin korunması ve naklinde sıkıntılar yaşanmaktaydı. İşte bu noktada yazının tek başına yeterli sayılması, ezberlemenin teşvik edilmesi, metinlerin hocanın huzurunda okunması, icâzet alınıp verilmesi, nüshaların dış etkilere karşı korunması, yetkisiz nüsha kopyasına izin verilmemesi gibi ek önlemlerle belirli bir usûl yerleştirilmeye çalışılmış ve bir eser için 'müellif/musannif' olgusu dışında bir de o eseri nakleden 'eser/nüsha râvîsi' olgusu İslâm ilim dünyasına girmiştir.

Hadis kitaplarının, muhtelif râvîler aracılığıyla günümüze intikal ettirildiği ve bu muhtelif râvîlerin nüshaları arasında farklılıkların mevcut olduğu bilinmektedir. Nüsha rivâyeti ve râvîleri ile nüshalar arası ihtilaflar konusunda özellikle Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i ve İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı üzerinde hem klasik hem de modern dönemde yapılmış birtakım çalışmalar sayesinde belirli bir birikim oluşmuştur. Öyle ki *Muvatta'* ve *Buhârî*'yi rivâyet eden râvîlere tahsis edilmiş ricâl eserleri telif edilmiş, nüshalar arasındaki farklara temas eden muhtelif neşirler yapılmış veya müstakil eserler kaleme alınmıştır.¹ Ancak genel hadis külliyâtı göz önünde bulundurulduğunda bu eserlerin hangi şartlarda ve hangi usûllerle günümüze intikâl ettirildikleri mevzûu hâlâ muğlâklığı korumaktadır.² Bu muğlâklığı giderebilmek adına atılmış hasbî adımlardan biri de İskoç asıllı şarkiyatçı James Robson'ın (1890–1981) 1950'li yıllarda Buhârî dışında kalan *Kütüb-i sitte* eserlerinin her biri için müstakil makaleler hâlinde kaleme aldığı çalışmalarıdır.

Hadis ilmüne yönelik makaleleri, neşir ve tercümelerinin yanında Arap dili, Hıristiyanlık-İslâmiyet mukayesesi ve mûsikî gibi alanlarda da çalışmaları bu-

¹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin hicrî 1311 yılında Sultan II. Abdülhamîd tarafından tabettirilen ve 'Sultâniyye baskısı' olarak şöhret bulan Yunûnî nüshası başta olmak üzere *el-Câmi'u's-sahîh*'in rivâyetiyle ilgili şu eserleri zikredebiliriz: (1). Ebû Ali el-Ceyyânî (v. 498), *Kitabü't-tenbîh 'ale'l-evhâm'il-vâkı'a fi'l-müsne'di's-Sahîh li'l-Buhârî*, thk. Muhammed Sâdık Aydın, Riyad: Dâru'l-Livâ 1987. (2). İbn Rüşeyd (v. 721), *İfâdetü'n-nasîh fi't-tarîfi bi-senedi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Muhammed el-Habîb, Dâru't-Tûnusîyye, ty. (3). İbnü'l-Mibred (v. 909), *el-İhtilâf beyn rivâti'l-Buhârî ani'l-Firebrî ve rivâyât ani'n-Nesefî*, thk. Salah Hilal, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420. (4) Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000; (5). Muhammed b. Abdilkerim b. 'Ubeyd, *Rivâyâtü ve Nüsahu'l-Câmi'i's-sahîh li'l-İmâmî'l-Buhârî*, Mekke: Câmi'atü Ummu'l-Kurâ 2006. (6). Rosemarie Quiring-Zoche, "How al-Buhari's Sahih was edited in the middle ages: 'Ali al-Yunini and his Rumuz," *Bulletin d'Etudes Orientales* 50 (1998), 191–222. (7). Levi-Provençal, Évariste, "Sahih Buhari'nin Magrib Nüshasının İncelenmesi", çeviren: Sadık Cihan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sayı: 1, s. 59–76. (8). Alphonse Mingana, "An Important Manuscript of the Traditions of al-Bukhari", Cambridge: W. Heffer and Sons, 1936. (9). Johann Fück, "Beitrag zur Überlieferungsgeschichte von Buhari's Traditionssammlung," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 92 (1938), 60–82. *Muvatta'*ın rivâyeti ile ilgili literatür için ise Nezir Hamdân'ın *el-Muvatta'ât li'l-İmâm Mâlik (r.a.)* isimli çalışmasına bakılabilir. (Dımaşk: Dâru'l-kalem t.s.) Ayrıca Selîm b. Ubeyd el-Hilâlî tarafından *Muvatta'*ın sekiz ayrı nüshasının bir arada basıldığı *el-Muvatta' bi'r-rivâyâti's-semâniyeh* (Dubâi 2003) isimli çalışmasına da bakılabilir.

² Tarafımızdan Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı'nda hazırlanmakta olan *Temel Hadis Kaynaklarının Nüsha Olarak Rivâyeti* isimli doktora tezinin bir nebze de olsa bu muğlâklığı giderebilecek nitelikte bir çalışma olmasını umut ediyoruz. Hadis kitaplarının günümüze intikâlinin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesinin yolunun öncelikle geliştirilmiş olan usûlün ayrıntılı bir şekilde tanımlanması ve tasvir edilmesi ile mümkün olduğu kanaatinden hareketle yola çıktığımız araştırmamızda temel hedefimiz, ilgili metodolojiyi açık bir şekilde ortaya koyabilmek ve bu metodolojinin gördüğü işlevi, yeterli veya eksik kaldığı yönleri akademik bir üslupla tetkike tabi tutmak olacaktır.

* MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hadis Doktora, İSTANBUL, arafataydin@hotmail.com

lunan James Robson,³Manchester Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptığı dönemde 1949–1958 yılları arasında kaleme aldığı beş ayrı makalesinde temel hadis kaynaklarının nüsha olarak rivâyetlerini konu edinmiş, tespit ettiği nüshalar ve râvîleri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Robson'ın bu çalışmalarının künyesi şu şekildedir:

1. “The Transmission of Muslim’s Sahih”, *Journal of Royal Asiatic Studies (JRAS)*, 1949, ss. 49–60. (“Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyeti” adıyla Talât Koçyiğit tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1955, cilt: IV, sayı: 3–4, s. 8–20).

2. “The Transmission of Abu Dawud’s Sunan”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, 14 (1952), 579–588. (“Sünen-i Ebû Dâvûd Nüshalarının Rivâyeti” adıyla Talât Koçyiğit tarafından tercüme edilmiştir. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1956, cilt: V, sayı: 1–4, s. 173–182).

3. “The Transmission of Tirmidhi’s Jami”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, 16 (1954), s. 258–270.

4. “The Transmission of Nasa’î’s ‘Sunan,’” *Journal of Semitic Studies (JSS)* 1 (1956), s. 38–59.

5. “The Transmission of Ibn Maga’s ‘Sunan,’” *Journal of Semitic Studies (JSS)* 3 (1958), ss. 129–141. (“Sünen-i İbn Mâce’nin (Nüshalarının) Rivâyeti” adıyla Musa Erkaya tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Dinî Araştırmalar*, 2005, cilt: VIII, sayı: 23, s. 287–298).

Robson'ın makalelerinin ana hareket noktasını İslâm ulemâsının hangi eseri, kimden, hangi usulle, nerede ve ne zaman okuduklarını (hocalarının kıraat silsilesiyle birlikte) beyan ettikleri fihrist, sebet, bernâme, mu’cem veya meşyeha tarzında değişik şekillerde adlandırdıkları eserlerin oluşturduğu görülmektedir. Bu tür eserlerde İslâm âlimleri ayrıca bir eserin hangi nüshasını okuduğunu ve icâzetini aldığını ifade etmiş bunun yanında o nüshanın ne kadarını semâ’ yoluyla aldığına, alamadığı kısım varsa onu kimden veya hangi nüshadan nasıl ikmâl ettiğine varıncaya kadar birçok konuya dair ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Daha çok Kuzey Afrika’da ve Endülüs’te yaygın olan bu literatürün en önemli örneklerini de Ebû Ali el-Ceyyânî (v. 498/1105), Kâdı İyâz (v. 544/1149), İbn Hayr (v. 575/1179), İbn ‘Atıyye (v. 541/1147) ve el-Vâdîâşî (ö. 749. 1348) gibi o coğrafyaya mensup âlimler vermişlerdir.⁴

Bu müellefâtan hareketle, konu edildiği hadis kitaplarının muhtelif nüshalarının isnadlarını tespit etmekle işe başlayan Robson, İbn Hayr’ın *el-Fehrese* isimli eserinde verdiği kitap isnadlarını esas almış, bu çalışmaya ek olarak da Sem’ânî’nin *el-Ensâb*’ı ve Yâkût el-Hamevî’nin *Mu’cemü’l-büldân*’ında konuya dair verilen bilgilerden oldukça istifade etmiştir. Müslim nüshalarının ve râvîlerinin tespiti için Nevevî’nin şerhinin başında verdiği icâzet senedini ve müellifini tespit edemediği bir yazma eseri kullanmış, Ebû Dâvûd için ise Berlin ve Manchester kütüphanesi kataloglarından tespit ettiği birkaç yazma eseri barındıran bir takım mecmûalara ulaşmıştır. Bu eserler dışında Zehebî’nin *Tezkiretü’l-huffâz*’ı ve İbn Hacer’in *Tezhib*’indeki bazı bilgileri kullanmayı da ihmâl etmemiştir.

Araştırmalarında dünyanın değişik kütüphanelerindeki yazmaları ve bir takım mecmûalar içerisindeki risâleleri kullanacak kadar kaynaklara hakim olduğu görülen Robson’ın dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda oldukça başarılı bir iş çıkardığı görülmektedir. Ancak Kâdı İyâz’ın *el-Ğunye*’si ve Ebû Ali el-Ceyyânî’nin *Takyîdü’l-mühmel*’i başta olmak üzere İbn Hacer’in *el-Mu’cemü’l müfhehres*’i, İbn Beşkuvâl’in *es-Sıla*’sı, ‘Alaî’nin *İsâratul-fevâid*’i ve en önemlisi de nüsha râvîsi vasfına sahip olan kimselerin biyografik bilgilerini derleyen İbn Nukta’nın *et-Takyîd li-ruvâti’s-sünen ve’l-mesânid* isimli eserini kullanmamış veya o dönem için kullanımının söz konusu olmamış olması araştırma açısından önemli eksiklikleri beraberinde getirmiştir. (Zira zikri geçen eserlerin bir kısmının kütüphanelerdeki mevcudiyetleri (yazma olarak) ve neşredilmeleri 60’lı 70’li yıllardan sonrasına tekâbül etmektedir.) Meselâ Robson, Ebû Dâvûd’un Lü’lûi, İbn Dâse, İbnü’l-‘Arabî, Remlî ve İbnü’l-‘Abd isimli râvîlerinden bahsetmiş ancak Ebû Üsâme er-Ravvâs, Ebû ‘Amr Ahmed b. Ali el-Basrî, Ebu’t-Tîb el-Üsnânî ve Ebû Bekr en-Neccâd isimli Ebû Dâvûd râvîlerini araştırmasında gözden kaçırmıştır. Müslim’in Mekkî b. ‘Abdân isimli râvîsini de çalışmasına dâhil edemeyen Robson, aynı zamanda Müslim’in *el-Câmi’u’s-sahih*’inin râvîleri konumunda bulunan Ebû Ali el-Ceyyânî ve Kâdı İyâz’a ulaşan tamamı Culûdî ve İbn Süfyân’dan olmak üzere dört ayrı isnada dair bilgileri de araştırmasına dâhil edememiştir. Tabii ki bir makalede ifade edilebilecek şeylerin boyutunu da göz önünde bulundurduğumuzda Robson’ın ilgili nüshaları ve râvîleri nerelerden tespit ettiğini çalışmalarının başında ifade etmiş olması ve araştırmasının sınırlarını bu şekilde belirlemiş olması bu mühim çalışmaların alana girizgâh niteliği taşıdığını göstermektedir. Zira görüldüğü üzere temel hadis kaynaklarının nüshalarını ve o nüshaların râvîlerini tespit edebilmek en azından konunun sınırlarını belirleyebilmek adına oldukça zor bir iştir.

³ İbrahim Hatiboğlu, “Robson, James”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2008, XXXV, 152–153. (Bu maddede Robson’ın hayatına yönelik bilgilerin yanında çalışmaları ışığında hadis/sünnete yönelik yaklaşımı özetlenmiş ve teliflerinin bir listesi verilmiştir.)

⁴ Bu ilimlere ve ilgili literatüre dair bkz. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkâdir, *İlmu’l-esbât ve me’âcimu’ş-şuyûh ve’l-meşyehât*, Riyad 2007; Abdülhayy el-Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu’cemü’l-me’âcim ve’l-müselselât*, Beyrut 1982; M. Yaşar Kandemir,

“Fehrese”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 297–299. Endülüs’te bu yöndeki ilmi hareketlilik müstakil bir makaleye de konu olmuştur. bkz. Abdülaziz el-Ehvânî, “Endülüs’teki Ulemâ Bernâmeceğine Dâir Kitaplar”, çev. Mehmet Sait Toprak, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX (2004), ss. 201–236.

Bu noktada ifade edilmesi gereken önemli hususlardan biri de kadîm bir eserin râvîleri ve nüshaları araştırılacağına mümkün olduğu ölçüde dünya kütüphanelerinde o eserin yazmalarına ulaşmış başında veya sonunda yer alan semâ' kayıtlarının ve icâzetlerin çözümlenmesi gerektiğidir. Bu yolla bir eserin hangi tarihte, nerede, kaç mecliste, kimler tarafından kıraat edilerek ve kimlere icâzetleri verilerek kaç defa okunduğuna vâkıf olunabileceği gibi zamanla nüshalar arasında ne gibi farklılıkların oluştuğuna, bir eserin hangi nüshasının hangi coğrafyada şöhet kazandığına dair çeşitli ma'lûmâtlar da edinilebilir. Yine aynı yolla müellifine yakınlığı itibarıyla en kadîm nüshaların tespitini yapabilmek mümkün olduğu gibi nüsha farklarının gösterildiği değişik neşirlerle karşılaşmak da mümkündür. Nitekim Ebû Dâvûd'un beş ayrı rivâyetini bir araya getirip nüsha farklarını sayfa kenarlarında gösteren İbn Hacer'in bizzat kendisinin yaptığı neşir Ebû Dâvûd'un rivâyetini konu alan bir çalışma için en temel bilgilerden biri olmalıdır.⁵ Ancak bu yolu benimsemediği için Robson'un ilgili çalışmasında böylesi önemli bir bilgiye rastlanamamaktadır.

Robson, çalışmalarında nüshalara ve râvîlerine yönelik verdiği bilgilerin yanında onların rivâyet usulleri ve edâ lafızlarının delâleti meselesine de girmiştir. Bu anlamda neşir tarihi itibarıyla ilk olarak yayınladığı "The Transmission of Muslim's Sahih" (1949) isimli makalesinin başında İbnü's-Salâh'tan alıntı yapmak suretiyle yazılı bir eseri rivâyet metotları olarak semâ', icâzet ve vicâdeye yönelik birer cümlelik de olsa bilgiler vermeyi gerekli ve yeterli görmüştür. Robson, Culûdî'nin İbn Süfyân'dan, İbn Süfyân'ın da Müslim'den *el-Câmi'u's-sahih'i* rivâyetinde 'an lafzını kullanmalarına değinmiş, bir râvînin 'an lafzını rivâyet metoduna temas etmek için mi yoksa lafzın kısalığından ötürü mü kullandığının kestirilemeyeceğini belirtmiştir. Ancak Culûdî ve İbn Süfyân'ın Müslim'in tanınmış râvîleri olmasından ötürü 'an sığasını kullanmalarının sebebinin lafzın kısa oluşuna bağlamıştır.⁶ Aynı şekilde 'an rivâyet lafzı kullanan Tirmizî râvîsi Mahbûbî'nin meşhur bir râvî olması sebebiyle güvenilir kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷

Küçük yaştaki çocukların semâ' meclislerine getirilmesi ve onlara icâzetler verilmesi konusuna da giren Robson, Müslim'in rivâyetiyle ilgili makalesinin değerlendirme kısmında bu konuda bir oryantalistten beklenmeyecek cümleler sarfetmiştir. O şöyle demektedir:

"Genç çocukların dikkatini bilen kimseler, onların işittikleri ve kendilerine tekrarlanan hikâyeleri şifâhî kat'iyete nasıl itina gösterdiklerini de bilirler. Bu sebeple, Garplı çocukların, peri masallarını hatırlayışlarında olduğu gibi, Şarklı çocukların da hadisleri sıhhatli

bir şekilde hatırlama kabiliyetine sahip olmaları mümkündür."⁸

Muhaddislerin âli isnad elde etme arzuları rivâyet dönemi sonrasında kitap isnadlarına yansımış ve bunun neticesinde küçük yaştaki çocukların yaşlı hocaların hadis meclislerine getirilerek icâzet almaları sağlanmıştır. Daha kısa senedlerle eserin müellifine ulaşma arzusunun kendisini gösterdiği böylesi bir durumun örnekleri çok olmakla birlikte bir tanesi de –Robson'un da değindiği üzere– Nevevî'nin *el-Minhâc* isimli şerhinin başında iftihâr ederek belirttiği ve kendisi ile İmâm Müslim arasında altı kişinin olduğu âli bir icâzet senedidir.⁹ Burada dikkate alınması gereken noktalardan birisi bu uygulamada güven unsuru olan yalnızca küçük yaştaki bir çocuk ve ne kadar güçlü olursa olsun onun hafızası değil icâzet yetkisiyle birlikte kendisine artık birçok kişinin müellifinden okuduğu, kamuya neşri yapılmış yazılı bir nüshanın rivâyet hakkının verildiğidir. Bu aynı zamanda rivâyette hafıza/ezber ve şifâhiliğin yanında artık yazının ve yazılı koleksiyonların da önemli yerinin olduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Robson'un bir müsteşrik edasıyla hareket etmediği bir başka nokta ise her bir makalesinin başında ilgili eserin müellifinin hayatına dair bilgiler verdiği kısımlardır. Robson, bu kısımlarda müelliflerin dindarlıklarına ve ezber kuvvetlerine yönelik İslâmî kaynaklardan edindiği bilgileri ihtiyatla karşılama yoluna gitmemiş, konuyla ilgili bilgileri yorum yapmaksızın nakletmiştir. Ayrıca Robson'un, makalelerinde ifade ettiği meselelere dönük kadîm kaynaklarda İslâm âlimlerinden birinin herhangi bir değerlendirmesi olmuşsa onu zikretmeyi ihmal etmemesi de takdir edilmesi gereken bir başka yönüdür. Oysa başka oryantalistlerin, çalışmalarında kaynak karartma yoluna müracaat ettikleri kolaylıkla müşahede edilebilmektedir. Aslında Robson dışındaki oryantalistlerin temel hadis kaynaklarının yazma nüshalar olarak günümüze intikâli mevzuuna alaka duymaması ayrı bir konudur. Ancak hadisin bizâtihi kendisine güven duymayan bir zihniyetin hadis mecmûalarına bakış açısını merak etmenin de pek yerinde olmayacağı kanaatindeyiz.

James Robson'un temel hadis külliyyâtının nüshaları, râvîleri ve rivâyet ediliş usulleri hakkında yaptığı bu araştırmalarla alana yönelik girizgâh niteliğindeki ilk ve temel bilgileri başarıyla sunduğu görülmektedir. Geçen zaman içerisinde konuya dair yeni kaynakların ortaya çıkmasıyla eklenmesi gereken şeylerin olması kadar gayet tabii bir durum olamaz. Ancak konuya dair çalışmaların bu noktada kalmaması, daha ileriye götürülmesi icap etmektedir. Bunun için de öncelikle konunun metodolojik boyutunun aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu anlamda önce tarihî süreç itibarıyla hadis rivâyetinde yazının ve yazılı nüshanın yerinin sağlıklı bir şekilde tespitinin yapıp, oluşan yazılı kültürün sonraki nesillere hangi usullerle intikal ettirildiğinin beyân edilmesi ge-

⁵ İlgili çalışmayı esas alarak Avvâme *Sünen-i Ebû Dâvûd*'un enfes bir neşrini gerçekleştirmiş ve esas aldığı bu nüsha ile birlikte diğer nüshalardan da önsöz kısmında örnekler sunmuştur. bkz. *Kitâbü's-Sünen =Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Avvâme, I-V, Cidde 1998.

⁶ Robson, "Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyeti" s. 18.

⁷ Robson, "The Transmission of Tirmidhi's *Jami'*", s. 261.

⁸ Robson, "Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyeti" s. 20.

⁹ Nevevî, *Şerhu Sahih-i Müslim*, thk. 'İsâm es-Sabbâbitî, Kahire 1998, I, 18–19.

rekmedir. Özellikle icâzet kurumunun nasıl işletildiği başta olmak üzere klâsik hadis usûlü kitaplarında ‘hadis tahammül ve edâ yolları’ olarak anlatılan semâ‘, kıraat, münâvele, imlâ, i‘lâm, vicâde gibi yöntemler bir kitap nakletme usulü olarak ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmalı, rivâyet usûllerine yönelik bu bilgilerin yanında nüsha râvîsi kimdir, hangi vasıfları taşımalıdır, nüshanın imlâsı, istinsâhı, hatalarının tashîhi ve mukabelesi gibi önemli unsurlara yönelik de tahlillerde bulunulmalıdır. Ayrıca ilgili metodolojinin pratikteki yansımalarına dair örneklerle de konunun teorisinin sağlaması yapılmalıdır.